

ПОВСТАННЯ ЯК ОСТАННІЙ ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена одному з природних прав людини — праву на повстання. Наводиться класифікація повстань на базі історичних подій. Спираючись на деякі положення визначних пам'яток права і на норми міжнародного права, робиться спроба виправдати деякі види повстань, довести їх законність і необхідність.

Загальна декларація прав людини 1948р. вперше в історії людства закріпила ряд універсальних, мінімально необхідних для життя прав людини. Преамбула до Декларації визначила очевидні положення, на яких базується даний документ. Частина 3 преамбули проголосила: "... необхідно, щоб права людини охоронялися владою закону в цілях забезпечення того, щоб людина не була змушена звертатися в якості останнього засобу, до повстання проти тиранії та гноблення..." [1]. Саме це положення і дозволяє розглядати повстання як останній засіб захисту прав людини.

Повстання, що справедливо (за деякими винятками) можна назвати однією з форм безпосереднього волевиявлення людей, народу, рясно пронизують усю історію людства — від найдавніших часів і донині, а також, напевне, будуть і в майбутньому. Повстання, що в усі часи свідомо і несвідомо вважалося останнім засобом захисту людиною своїх прав, тим наслідком на останню краплю, яка переповнює чашу терпіння, знайшло своє відображення у визначних пам'ятках права.

Далекого 1215 року Велика Хартія вольностей шістдесят першим пунктом закріпила "право на повстання" з общиною всієї землі та захоплення земель Короля, якщо він вперто порушуватиме мир та вольності, даровані та закріплені цією хартією" [2]. Як відомо, Велика Хартія вольностей входить до неписаної конституції Великобританії.

Велика французька революція, що дала світові Декларацію прав людини і громадянина 1789 року у статті другій проголосила: "Мета будь-якого політичного союзу — забезпечення природних та невід'ємних прав людини. Таки-

ми є свобода, власність, безпека та опір гнобленню" [3]. Таким чином право на опір гнобленню було визнано природним правом людини.

Особливо цінними є положення іншого історичного документа — Декларації незалежності 1776 року, що провели розмежування повстань на законні, тобто виправдані, та незаконні, а також визначили умови, за яких повстання є виправданими: "У випадку, якщо будь-яка форма уряду стає вбив чоюдля самих цих цілей (життя, свободи та прагнення до щастя), народ має право змінити або скасувати її та створити новий уряд, заснований на таких принципах і формах організації влади, які, на його погляд, найліпшим чином забезпечать людям безпеку і щастя. Звичайно, здоровий глузд вимагає, щоб уряди, встановлені з давніх-давен, не змінювалися би під впливом несуттєвих та швидкоплинних обставин; відповідно, весь досвід минулого підтверджує, що всі люди схильні скоріш витримувати вади доти, поки їх можна терпіти, аніж використовувати своє право скасовувати звичні для них урядові форми. Але коли довгий ряд зловживань та насилля, неодмінно підпорядкованих одній і тій самій меті, свідчить про підступний задум змусити народ змиритися з необмеженим деспотизмом, повалення такого уряду і створення нових гарантій безпеки на майбутнє стає правом та обов'язком народу" [4]. Тобто американські штати нагадали британській Короні про своє право на повстання проти деспотизму. Однак, беручи до уваги обмаль документів, які б містили ці положення, а також історичні події, можна стверджувати, що повстання як рішучий вияв протесту є неписаним, але водночас невід'ємним правом народу, людей.

Побіжно окинувши оком повстання в історії людства, можна спробувати провести їх класифікації. За однією класифікацією повстання можна поділити на законні (тобто виправдані) і незаконні. До останніх, зокрема, можна віднести заколоти, військові перевороти та інші повстання, викликані виключно індивідуальними інтересами жменьки людей. Законні повстання за масштабністю і територією можна поділити на національно-визвольні (як, наприклад, у Чечні), або ж міжнародні, загальнодержавні, тобто такі, що охоплюють усю державу (як, наприклад, в Албанії) та локальні, тобто такі, що відбуваються на незначній території в межах однієї країни (наприклад, норильське повстання 1953 року). За іншим критерієм — різновидом прав, які захищаються шляхом боротьби — повстання можна поділити на ті, за допомогою яких захищаються, по-перше, особисті права (наприклад, повстання в радянських таборах), по-друге, політичні права (наприклад, Румунія часів Чаушеску), по-третє, право на самовизначення (наприклад, вже згадувані американські штати, Литва років десять тому) і, по-четверте, соціально-економічні права (як, наприклад, в Індонезії, Екваторі, Албанії та ін. країнах). За способом ведення боротьби повстання можна поділити на збройні та незбройні. І, нарешті, за наслідками повстання можна виокремити ті, що завершилися перемогою, і ті, що завершилися поразкою.

Правове регулювання повстання — досить складне і надзвичайно делікатне явище. Національне право кожної держави часом містять самий термін "повстання", в абсолютній більшості засуджує це явище, не кажучи вже про "право на повстання". Це пояснюється досить просто: яка ж держава, уряд, що вважають себе найдемократичнішими, найгуманнішими і найсправедливішими у світі (а такими, здається, вважають себе усі держави), поставлять під сумнів свій демократизм, своє законне походження, своє невтомне піклування про всіх і кожного зокрема?! Яка ж держава, уряд почеплять над своєю головою дамоклів меч, яким можуть скористатися всі, кому не лінь, і знайти собі виправдання?! Та й чи не призведе це до безперервних збройних протистоянь?!

Міжнародне право надзвичайно обережно говорить про повстання, часто навіть не вживаючи цього слова, а лише термін "боротьба". Однією з особливостей є та, що абсолютна більшість документів, що містять терміни "повстання", "боротьба" носять рекомендаційний характер.

Організація Об'єднаних Націй з 26 червня 1945 року рішуче взялася "знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, в рівноправ'я чоловіків і

жінок та урівність прав великих Імалихнацій..." [5] (преамбула Статуту ООН), "здійснюватиміжнародне співробітництво... в заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови, релігії..." [6] (п. 3 СТ. 1 Статуту ООН), а також "сприяти повазі та дотриманню прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії..." [7] (п. с ст. 55 Статуту ООН). Разом з тим, завдання ООН "підтримувати міжнародний мир та безпеку" [8] (п. 1 СТ. 1 Статуту ООН). Таким чином, ідеалом є людська особистість у мирному та безпечному світі. Однак, до цього ідеалу ще досить далеко, що розуміють як держави — члени ООН, так й інші міжнародні організації. Для поступу до цього ідеалу і створюються різні механізми, один з яких полягає в міжнародному, майже обов'язково незбройному впливі на державу, яка систематично, масово і грубо порушує права людини, за іншим же, що трапляється нечасто, надається свобода дій, боротьбі певному гнобленому народові проти своїх поневолювачів, будь-то іноземний чи "рідний" гнобитель.

Незважаючи на те, що вже згадувана на початку частина третя преамбули ніби ненароком нагадує державам про неписане право їхніх народів на повстання, про право на повстання не згадується ні у цій Декларації, ні в Міжнародних пактах про права людини, що зробили положення Декларації обов'язковими для держав-учасниць. Преамбули обох пактів проголосили: "... відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, притаманної усім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру..." [9]. Таким чином, робляться перші спроби визнання пріоритету прав людини перед світовим миром та безпекою, оскільки дотримання прав людини є основою загального миру — ситий, задоволений та самореалізований народ не полізе на барикади. Поступово, за частотою вживання у рекомендаційних положеннях, а згодом і юридичною обов'язковістю ідея первинності прав людини перед загальним миром стає одним із принципів міжнародного співтовариства, зокрема, частина 5 сьомого розділу, що має назву "Дотримання прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань" Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 року закріпила: "Держави-учасниці визнають загальне значення прав людини й основних свобод, дотримання яких є суттєвим фактором миру, справедливості та благополуччя..." [10]. Розширює це положення частина 3 першого роз-

ділу Документа Московської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 3 жовтня 1991 року: *"... питання, що стосуються прав людини, основних свобод, демократії та верховенства закону, мають міжнародний характер, оскільки дотримання цих прав і свобод є однією з основ міжнародного порядку"*[11].

Такими є лише типові положення міжнародного права і з них, безперечно, не випливає право на повстання, але його дух, чи точніше — загроза, видаються присутніми у цій формулі: дотримання прав людини й основних свобод є суттєвим фактором, — яку (формулу), за бажанням, можна продовжити так: інакше ви (тобто певна держава, уряд) змусите нас (тобто інших держав) застосувати до вас санкції аж до застосування сили, або ж ваш народ, дестабілізуючи ситуацію, може вам (тобто державному урядові) самостійно піднести несподіваний сюрприз у вигляді смітника історії.

Злочини проти миру та безпеки людства є серйозною загрозою дотриманню прав людини. Існує низка міжнародно-правових документів, які визначають ці злочини. Наприклад, Кодекс злочинів проти миру та безпеки людства, прийнятий на сесії Комісії міжнародного права ООН у 1954 році, попри свою необов'язковість, носить пізнавальний характер. Стаття 2 Кодексу містить 13 основних видів злочинів, серед яких: п. 10 — *"...дії влади будь-якої держави або приватних осіб, які здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. ..."*[12]; п. 11 — *"... нелюдські акти, як-от: убивства, винищення, поневолення, висилка або переслідування, що здійснюється по відношенню до будь-якого цивільного населення за політичними, расовими, релігійними або "культурними" мотивами владою будь-якої держави або приватними особами, що діють за підбурювання чи мовчазної згоди цієї влади. ..."*[13]; п. 13 — дії, що складають заколот, пряме підбурювання, співучасть, а також замах, направлені на здійснення цих або інших злочинів.

Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року визначає геноцид як злочин проти людства.

Конвенція про попередження злочину апартеїду та покарання за нього від 30 листопада 1973 року визначає апартеїд як злочин проти людства.

Статут Міжнародного військового трибуналу, Конвенція про незастосування строку давності до військових злочинів та злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року та інші документи визначають вже згадувані та подібні злочини проти людства.

Можна вважати злочинами проти миру та людства і дії, тим паче збройні, держав, спрямовані на позбавлення народів права на самовизначення. Зокрема, у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року говориться про *"зобов'язання держав не використовувати збройну силу з метою позбавлення народів їхнього права на самовизначення, свободи незалежності"*[14]. Подібне положення містить і Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин між державами у відповідності до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 року, яка, зокрема, проголосила принцип рівноправності та самовизначення народів, порушення якого означає відмову в основних правах людини і суперечить Статуту ООН.

Для попередження та викорінення зазначених злочинів міжнародне співтовариство має право застосовувати відповідні санкції. Свої санкції у вигляді боротьби (вважай — повстання) може застосувати і народ. Це зазначають документи, які хоч і не мають обов'язкового характеру, все ж не позбавляють народи їхнього права на повстання. До цих документів, зокрема, належать Загальна декларація прав народів від 4 жовтня 1976 року, яка у частині 4 преамбули проголосила, що *"... всі народи світу мають рівне право... опиратися будь-якому іноземному втручанняю і самостійно обирати свій уряд, право, якщо вони підкорені, боротися за своє визволення, право отримувати допомогу у своїй боротьбі від інших народів..."*[15]. Ця декларація стала підтримкою народів у їхньому нелегкому поступі до свободи: *"... щобусі ті, хто по всьому світу веде велику, інколи збройну боротьбу за свободу всіх народів, знайшли у цій декларації підтвердження законності своєї боротьби..."*[16] (ч. 6 преамбули). Стаття 6 проголосила, що *"всі народи мають опиратися будь-якому колоніальному, прямому чи непрямому пануванню і всім расистським режимам"*[17]. Тобто закріплено право на опір гнобленню. Стаття 7 закріпила право на демократичний режим: *"Всі народи мають право мати демократичний режим, що представляє всіх громадян незалежно від раси, статі, релігії, кольору шкіри, який здатен забезпечити ефективне дотримання прав людини й основних свобод для всіх громадян"*[18]. І, нарешті, стаття 28 закріпила право на боротьбу і, навіть, на повстання: *"Всі народи, чий основні права грубо порушуються, мають право змусити з ними рахуватися шляхом політичної або профспілкової боротьби і навіть, у крайньому разі, застосовувати силу"*[19]. Вояки визвольних рухів користуються захистом норм міжнародного гуманітарного права, а самі *"визвольні рухи повинні мати доступ до міжна-*

роднях організацій" [20],— такими є положення статті 29 цієї декларації.

Стаття 4 попереднього проекту третього Міжнародного пакту про права солідарності передбачає, що *"кожна людина і всі люди разом мають право протидіяти систематичним, масовим і грубим порушенням прав людини, що являє собою загрозу миру в розумінні Статуту ООН"*[2]. Якщо така редакція буде прийнята, то це буде перша обов'язкова для держав-учасниць норма, за якою народ має право на опір гнобленню аж до повстання.

Надзвичайно важливо провести розмежування між агресією та законним (виправданим) повстанням (боротьбою). У цьому нам допоможе резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року разом з додатком, що має назву "Визначення агресії". Відповідно до статті 7, *"ніщо у цьому визначенні... не може будь-яким чином шкодити впливаючому зі Статуту праву на самовизначення, свободу і незалежність народів, які насильно позбавлені цього права"* а також *"народів, що перебувають під пануванням колоніальних і расистських режимів або під іншими формами іноземного панування, а також праву цих народів боротися з цією метою, про-*

сити і отримувати підтримку. . . " [22]. Таким чином, боротьба проти гноблення не вважається агресією, незважаючи на рекомендаційність цього документа.

Документ Московської наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 3 жовтня 1991 року містить положення, які дають визначення незаконному повстанню. Відповідно до п. 17.1, *"держави-учасниці безперечно засуджують сили, що прагнуть захопити владу у представницького уряду всупереч волі народу, висловленої в ході вільних і справедливих виборів, а також порушуючи законно встановлений конституційний лад..."* [23]. З цим твердженням важко не погодитись.

Як засвідчив аналіз міжнародно-правових актів, міжнародне право, не набагато далі просунувшись від національного права, так само обережно, намагаючись обійти стороною, і ніби ненароком, мимоволі торкається такого складного і надзвичайно делікатного питання як повстання, яке набагато частіше звучить як "боротьба" чи "опір гнобленню". І це можна зрозуміти. Однак і на сьогодні майже неписаним залишається природне і невід'ємне право на повстання.

1. Всеобщая декларация прав человека / Международные акты о правах человека. Сборник документов.— М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999.—С. 39.

2. Там само, с. 5.

3. Там само, с. 32.

4. Там само, с. 21.

5. Там само, с. 37.

6. Там само, с. 38.

7. Там само, с. 38.

8. Там само, с. 38.

9. Там само, с. 44 (53).

10. Там само, с. 642.

11. Там само, с. 667.

12. Международное публичное право. Сборник документов.— М.: Издательство БЕК, 1996.— Т. 2, с. 36.

13. Там само, с. 36.

14. Там само, с. 3.

15. Загальна декларація прав народів / Мартиненко О. П. Права народів у сучасному міжнародному праві.— К.: Наукова думка, 1993.—С. 142.

16. Там само, с. 142.

17. Там само, с. 143.

18. Там само, с. 143.

19. Там само, с. 145.

20. Там само, с. 145.

21. Попередній проект Третього міжнародного пакту про права солідарності / Мартиненко О. П. Права народів у сучасному міжнародному праві.— К.: Наукова думка, 1993.—С. 146.

22. Международное публичное право. Сборник документов.— М.: Издательство БЕК, 1996.—Т. 2, с. 5.

23. Всеобщая декларация прав человека/ Международные акты о правах человека. Сборник документов.— М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999.— С. 668.

Nechyporenko A. V.

REVOLT AS THE LAST OF THE LEGAL MEANS OF SHAREHOLDEN RIGHTS

The article is devoted to one of the natural human rights — right to insurrection. Insurrections are classified on the basis of historical events. The author attempts to justify some kinds of insurrections, to demonstrate their legality and necessity under international law.